

ODISEJ KAO PROTOTIP JUNAKA BAJKE

ROBERT BACALJA

Sveučilište u Zadru

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja

GORAN PAVEL ŠANTEK

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

UDK: 821.14.09

Izvorni znanstveni članak

Original scientific article

Primljeno

: 2012-8-27

Received

SAŽETAK

Homerovi epovi snažno su utjecali na razvoj pripovjednih vrsta. Književna povijest navodi Homera kao početak književnosti europskoga kulturnoga kruga, s druge strane jedan od najznačajnijih karaktera književnosti starog vijeka je "Odisej onaj koji počinje sjajan niz junaka književnosti kasnijih stoljeća" (Beker 1997:7). Rad se bavi Odisejevim bodom po mukama - od Troje do Itake koji utječe na građenje paradigme djelovanja junaka bajke. Hod po mukama označen je preprekama koje nameću bogovi, a u bajkama su to tipične crte djelovanja junaka koji traženo dobro ili pravednost ostvaruje savladavajući prepreke. U radu se izdvajaju motivi integrirani u narativnu strukturu bajke, koje nalazimo u Odiseji. Iščitani motivi temelje se na mitološkom shvaćanju života i svijeta.

KLJUČNE RIJEČI: *mit, bajka, junak, Odisej*

UVOD

Mit je prototip svake priče, najprije grčkog epa, a zasigurno i bajki. Kao takav prva je naracija sa zapletom. Viktor Žmegač u Uvodu u književnost, odnosno u poglavlju O nekim temeljnim kategorijama novije književnosti, ističe prirodu suvremene književnosti: "Jedna je od značajki našeg vremena da se književnost u njemu sve više gomila u jednoj vertikali historizma: sve je moguće istodobno – i oživljavanje antičkih mitova i drevnih scenskih rituala, i aleksandrijska scenska književna igra, i dadaistički kolaž" (Žmegač 1998:519). Držeći se te misli, možemo zaključiti da mit prati čovjeka od iskona (od prapočetaka ljudske zajednice do danas), a prisutan je i u vrijeme nastajanja bajki – tijekom srednjovjekovlja, tj. u vremenu kada su nastajale bajke koje danas poznamo u preradbama pojedinih prerađivača bajki.¹ Klasični mit donosi

¹ Prvenstveno se misli na korpus poznatih priređivača; Perraulta i braće Grimm te hrvatske usmenoknjiževne bajke koja se po motivima naslanja na europsku usmenoknjiževnu tradiciju.

svijet bogova, natprirodnih bića, junaka iz starog ljudskog društva, te daje čudesnu sliku međusobnih odnosa i težnji članova tog društva. Njega karakterizira alegoričnost (iz koje se izvlači i pouka), zatim metamorfoze/preobrazbe (to je karakteristika koja donosi da se sve u mitu može preobratiti u sve, a tako je i u bajkama), tipičnost likova, junaka što se može povezati i s univerzalnim motivima koje nalazimo u različitim književnim vrstama, pa tako i u bajkama. Mitološka teorija u književnoj kritici i povijesti smatra da u svim književnim djelima treba da se traži mitska jezgra odnosno prototipovi, arhetipovi.²

Bruno Bettelheim ističe, kako u mitovima nalazimo snažne junake koji stalno nešto traže od običnih ljudi te da se mi svakodnevni smrtnici, ne možemo uspoređivati s njima uza sva naša nastojanja (usp. Bettelheim 2004:31). S druge strane naglašava stabilnu situaciju unutarnjeg sukoba i načina na koji bi se mogao riješiti (uz primjedbu da to nije glavna uloga mita), te ističe bajke koje također donose sukob: "Likovi i događaji u bajkama također oličavaju i oslikavaju nutarnje sukobe, ali tek blago nagovještavaju kako bi se mogli riješiti" (Ibid.). Upravo tu crtu mita možemo promatrati u odnosu Homerova junaka Odiseja i junaka bajki koje dolaze do nas različitim preradbama i uzetih iz različitih izvora.

Odisej se već dugo navodi u literaturi kao "jedan od najslavnijih junaka grčkih mitova. Njegovo junaštvo, smionost, postojanost, a napose lukavstvo ušli su u poslovice koje žive do danas" (Zamarovsky 2004:240). Njegovo djelovanje se prati u vrijeme mira i rata, a osobito značajnu ulogu ima u vrijeme Trojanskog rata, kada je s nekoliko ključnih odluka bitno pridonio pobjedi Grka. U početku nije htio ratovati, pa se čak pričinjao ludim (u polju je sijao sol), dok mu nije Palamed pred zapregu položio sina Telemaha umotanog u pelene. Odisej se zaustavio, što je značilo da je priseban. I prije samog pohoda grčke vojske na Troju/Ilij imao je velike zasluge, jer je uspio za pohod pridobiti najvećeg grčkog junaka Ahileja. Poznato je njegovo lukavstvo s Diomedom, prema priči Diomed se nakon Trojanskog rata i smrti koja ga je vrebala u domu zbog ženine urote otisnuo prema Jadranu (usp. Katičić 1995), kada su se prurušili u trgovce i kada su Ahileja, koji je na dvoru kralja Likomeda živio obučen u ženu, sa zvukom ispuštenog mača otkrili i pridobili za ratovanje. Njegova prisebnost, domišljatost i odlučnost jednako je tako bila značajna i u trenutku iskravanja, prema proročanstvu trebao da strada prvi vojnik koji se iskrcava i stupi na trojansko tlo, a on je to nadišao tako da se prvi iskrcavao, ali je na zemlju položio svoj štit. Na isti način su ga slijedili i ostali. Tako je uspjelo iskravanje pred Trojom.

² Usporediti studiju Brucea Lincolna, *Theorizing Myth: Narrative, ideology and scholarship*, 1999. ili različite radove Josepha Campbella i Northropa Fryea.

I konačno, presudna je za ishod rata, ili njegov završetak bila Odisejeva varka s trojanskim konjem kojeg su Trojanci uveli u grad, čime je započela njihova propast. Trojanci su povjerovali da su se Agamemnon i Ahejci vratili kući, ali varka je uspjela, i Agamemnon se po mraku vraća natrag gdje čeka pogodan trenutak za napad. U napadu svi su Trojanci pobijeni ili odvedeni u roblje kao ratni plijen, a cijeli je Ilij/Troja opljačkana i veliko blago preneseno na drugu obalu. Jedino se, prema legendi, spasio Dardanac Eneja koji je sa sobom poveo nešto svijeta. Ti događaji ispjevani su u prvom Homerovu epu Ilijadi. No, interes ovoga rada nisu ti događaji i Odisejeva uloga u njima, već razdoblje i događaji koje je Odisej proveo na povratku kući, u rodnu Itaku.

U kontekstu razvoja književnih vrsta i epske tehnike valja istaknuti da je Homer u svoj prvi ep Ilijadu uveo prepoznatljivu (arhetipsku) epsku tehniku i strukturu/kompoziciju koju slijede sve epske vrste do naših dana. To je prikazivanje radnje u samom središtu zbivanja (in medias res) vrlo utjecajan i značajan postupak, kako su ga teoretičari nazivali retrospekcija (flash back). I Odiseja se strukturira istim postupcima. Taj glasoviti ep započinje Zazivom Muze i vijećanjem bogova. Ovdje se na početku javljaju Odisejevi pomoćnici, odnosno zaštitnici, mentori. To je božica Atena, koja se smilila nad Odisejevom sudbinom kojeg su bogovi radi srdžbe držali podalje od doma i odredili mu dugo lutanje. Riječ je o desetogodišnjem ratu i isto tolikom lutanju, odnosno Odisejevim hodom po mukama. Hod po mukama započinje njegovim odlaskom iz Troje, i zasluženim i pravednim povratkom na Itaku gdje mu je obitelj. U prepoznatljivom stilu na početku prethodne Odisejeve muke on je već kod Kalipse, dakle stvarna radnja započinje kod Kalipse (in medias res), na otoku Oigigiji, gdje je Odisej zatočen u spilji. Kalipsa ga na šumovitom otoku mami lijepim riječima, a Odisej je nesretan i želi natrag u svoj dom:

"Sveder ostavlja plačnog Odiseja, sveder ga mami
Ona rječima ljupkim i umiljatim, da s uma
Koliko želi da i dim od svoje zemlje još vidi,
Kako Itaku smetne, – al' on je umr'jeti gotov (...)" (Homer Odiseja,
PRVO PJEVANJE (1.dan) BOGOVI VIJEĆAJU. ATENA HRABRI
TELEMAHA. 55-58).

Atena se zatim brzo prebacuje u Odisejev dom, u liku Tafljanina Menta, gdje je časti Telemah, Odisejev sin. Tu nalazimo Telemaha koji se tuži kako mu prosci upropaštavaju kuću. Ovdje se ona početna situacija, kada nalazimo Odiseja zatočena i nesretna na Oigigiji, produbljuje, odnosno junaci se stavljaju pred još jednu prepreku – prosce koji troše imetak i žele uništiti obitelj ženidbom s majkom, a Telemahu snuju smrt:

"Svi ti mater mi prose i c'jelu mi rastaču kuću;
 A mati niti se može od udaje nećati mrske
 Niti se udati može, a oni izjedaju kuću
 Pa mi je troše, a brzo i mene će oni pogubit" (Homer Odiseja, PRVO
 PJEVANJE B. PROSCI SE GOSTE. TELEMAH JADIKUJE. 248-251

Propast ili prijetnja koju nose prosci Odisejevu domu stalno će se isticati kao motiv u mnogim pjevanjima i bit će glavna pokretačka snaga dvaju junaka, Odiseja i njegova sina Telemaha. Kad se Telemah spremao otići tražiti oca, onda se srdžba prema proscima samo još povećava, jer mu se rugaju, ali i raduju mogućoj smrti sina na moru, budući da u tom slučaju nemaju s kim dijeliti imanje. Telemah se sprema u Spartu i Pil. U Pilu ga ugošćuje Nestor koji mu priča o povratku Grka iz razorene Troje u domovinu, te o sudbini Agamemnonovoj, koje je smaknuo u njegovu domu Egist uz pomoć žene Klitemnestre. Isto tako u Menelaja u Sparti, Telemah pita za sudbinu Odisejevu, ali se tuži na zlo koje kući, domu, i obitelji nanose prosci:

"Atride gojenče Zeusov, Menelaje, narodna glavo,
 Dođoh, ne bi li ti mi o ocu rekao štogod.
 Kuća se izjeda moja i nestaje rodnih mi polja,
 Neprijatelja pun mi je dom, neprestance mi kolju
 Moje sporohodne vole krivoroge, sabite ovce;
 To su objesni vrlo i žestoki majke mi prosci" (Homer Odiseja,
 ČETVRTO PJEVANJE (5.dan (nastavak) i 6.dan)/12.6.dan Menelajev
 izvještaj. Prosci odlučuju da ubiju Telemaha. A. MENELAJ PRIPOVIJEDA:
 a. Menalajev doživljaj na Faru. 316-321)

Upravo ovakve uvode naći ćemo u mnogim bajkama iz europskih nacionalnih književnosti: obično je zlo, koje se ovdje nalazi u motivu obijesnih prosaca, očituje u smrti majke i dolasku druge žene u dom, koja dovodi svoje kćeri, ili naprosto neko drugo zlo, ili prepreku koja potiče junaka na samoobranu i organiziranje da bi sačuvao ili vratio sklad u obitelji.

Navedeni motiv nalazimo u izvornoj hrvatskoj bajci iz varaždinske okolice *Maćuha i pasterka* o kojoj je još Jagić pisao u svojoj *Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* (1867.) služeći se recentnom Benfeyovom migracijskom teorijom:³ "Jenput imela je maćuha čer i pasterku. Svoju čer

³ "Još bi mogao napomenuti našu "pepeljugu", te joj porediti njemački Aschenputtel u Grimma (br. 21), gdje je osobito znameniti motiv o cipeli, po kojoj se traži njezina divna krasota (sr. Or. U. Occid. II. 295); mogao bih porediti naše varijante o pastorci i zloj maćesi (gl. Br. 33., 34., 35., 36.) s ruskimi pričami u Athanasijeva ("baba-jaga" I. br. 3.), sr. Takodjer u Grimma I. br. 21." – Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* (4. Paralele i izvori naših narodnih priča) u: Vatroslav Jagić, *Djela Vatroslava Jagića IV. (Članci iz "Književnika" III.*

imela je rada, a pasterku ne. Jenput je poslala je pasterku po najvećem snegu jagod brat i dala ji je na put falaček tvrdoga kruha, i sobun si je zela mačka i kokota i išla je po putu misleća i žalosna kak bude po tem snegu jagode nabrala" (usp. Bošković-Stulli 1963:102).

Taj motiv nalazimo i u pojedinim Grimmovim bajkama:

"Kad su sutradan dvije djevojke ustale, a to pred muževljom kćeri stoji mlijeko za umivanje i vino za piće, a pred ženinom kćeri voda za umivanje i za piće. Drugog jutra voda pred obadvjema kćerima. Trećeg pak jutra sam voda pred muževljevom kćeri, a mlijeko i vino pred ženinom. I tako bi nadalje. Žena se prometnula u zlu maćehu svojoj pastorki i u strašna neprijatelja prevrgla, i naprosto nije znala kako bi joj iz dana u dan što više napakostila" (Grimm 1994:196).

Blizak motiv nalazimo i ranije u Perraulta:

"Tek što se oženio, a već maćeha stala pokazivati svoju opaku ćud: nije mogla podnositi vrline te djevojke jer su joj kraj nje kćeri postajale sve mrže. Zaposlila je najtežim kućnim poslovima: morala ona prati posuđe i laštiti gospođinu sobu i sobu gospođica njezinih kćeri" (Perrault 1993:29).

Taj stabilni uvod nalazimo i u umjetničkoj bajci, u Ivane Brlić-Mažuranić, gdje je junak također u podređenom položaju:

"Sin se malone skamenio od čuda: Otkud neigova mati znade da je ono bila guja? Razljuti se u srcu i pomisli: "Moja majka mora da je vještica." I domah zamrzi na majku. Počelo njih troje živjeti zajedno, a ono zlo i naopako. Snaha jezičljiva, nazlobna, proždrljiva i goropadna" (Brlić-Mažuranić 1942a:46).

Ili je pokretačka sila djelovanja junaka neki gubitak ili nesreća:

"Išla tako žena sa djetetom, malim Vlatkom, išla za sedmicu, išla za dvije. Nigdje ne nalazila puta do Morskoga Kralja. Umorila se već jadicna kruto te jednoga dana zaspala na kamenu uz more. Kad se probudi, al nestalo čeda, nejakoga Vlatka. Koliko se uprepastila, ukočile joj se suze na srcu, a od velike joj žalosti prekinula riječ, te ona onemijela" (Brlić-Mažuranić 1942b:26).

Takav motiv nalazimo i u Andersena u Postojanom kositrenom vojniku:

(1866), Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga (Priredio Dr. Slavko Ježić), Zagreb, JAZU, 1953., str. 293.

"Svi vojnici bili udlaku jednaki, samo se jedan jedini malko razlikovao od ostalih: imaše on samo jednu nogu. Kad su ih lijevali, on bio posljednji, pa za njega, da bude cijel cijelcat, nije doteklo kositra" (Andersen 2001:99-100).

Dakle, i ovdje su junaci bajki pred iskušenjima i poteškoćama do traženog dobra ili očuvanja sklada obitelji i doma. Na Odiseja se srde bogovi, kuću mu uništavaju prosci, a put je do savladavanja prepreka trnovit i dug. Ništa manje zahtjevan nije ni kod većine bajki. Junaci sa sve većom upornošću i snagom kako se gomilaju i sve više rastu problemi, savladavaju uz svoje pomoćnike prepreke i rješavaju probleme kako bi ostvarili, označimo to - neku pravednost (usp. Čubelić 1970:83). Po tome također možemo istaknuti neke dodirne točke Odisejeva hoda po mukama i hoda po mukama stereotipnog junaka bajke. Kako smo već istaknuli, Odisej luta deset godina do povratka kući i pri tom rješava mnoge prepreke: Kikonci, Lotofazi, Kiklop, Eol, Lestrigonci, Kirka na otoku Eeji, Mrtvačko carstvo, susret sa sjenama junaka, i proročanstvo, povratak Kirki, Sirene, Scila i Haribda, Trinakija, Klanje Helijeve stada i dolazak na Oigigiju - Kalipsi, odakle dolazi Feačanima i, konačno, od Feačana na Itaku.

Usporedimo li ga s junakom, najmorskije hrvatske bajke, ženom iz Palunka Ivane Brlić-Mažuranić, onda je i njezin hod po mukama pun prepreka: Zmija orijaška, Ptica kljuna gvozdenoga, Zlatna pčela, na kraju Morske Djevice (diklice) ili sirene koje ju progone na uzburkanom moru u "čunu", dok nije dohvatila čvrsto kopno: "Prekrilio vihor čunak, stigli ga šumni talasi, splele se oko čunka u vijenac Morske Djevice. Ljulja, ljulja vijenac oko čunka, propuštaju Morske Djevice strahotne talase, ne propuštaju čunka sa talasom. Pišti, prska more i vjetrina" (Brlić-Mažuranić 1942b:38).

U Palunka kao, naposljetku i u ostalim bajkama, prepreke se ne mogu riješiti bez pomoćnika:

"Izdignula se iz mora Zora-djevojka. Palunka ugledala, al ne pogledala, malog kraljića, pogledala, al ne darivala – a vjernoj ženi hitar dar darivala: rubac vezeni i iglu pribadaču. Od rupca se bijelo jedro podignulo, a od igle kormilo stvorilo" (Brlić-Mažuranić 1942b:38).

U antičkog junaka Odiseja nalazimo kao pomagače različite bogove. Tako mu Hermes pomaže s dobrom travom da spriječi Kirkin napitak koji bi ga pretvorio u svinju te da ga potom smjesti s ostalim mornarima u svinjac:

"Kamo si, nesretniče Odiseju, po brdu pošo
Sam, ne poznajuć mjesta? U svinjac čvrsti je Kirka
Kao i druge svinje zatvorila drugove tvoje.
Ideš li izbavit njih? al da ćeš se i sam povratit,

Toga ti ja ne velim, već ostat ćeš, i drugi gdje su.
 Ali daj, da oda zla oslobodim, izbavim tebe.
 Dobra evo ti trava, u dvorove Kirkine s njome
 Idi, i ona će crni od glave dan ti odvrati" (Homer Odiseja, DESETO
 PJEVANJE (33. dan. Nastavak) EOLLESTRIGONCI.KIRKA. B. KIRKA
 PRETVARA DRUGOVE ODISEJEVE U KRMKE I OPET IM VRAĆA
 PREDASŃJI LIK. 281-288)

Posebno mu je sklona božica Atena. Nju zatičemo kako mu pomaže u različitim zgodama za savladavanje prepreka, a možda je njezina pomoć najpresudnija kada ga pretvara u prosjaka:

"Nego sada da tebe pretvorim, kako te nitko
 Neće prepoznati moći; na gipkim ti udima krasnu
 Kožu ću tvoju narozat, sa glave ću plavu ti kosu
 Uništiti, sveg ću u dronjke obući te – tko god te vidi,
 Da mu se zgadi, - i ktome učiniti ću glupe ti oči,
 Tvoje prekrasne oči, da grdan dođeš pred proscu" (Homer Odiseja,
 TRINAESTO PJEVANJE (33.dan (nastavak) do 35. dana) ODISEJ BRODI
 OD FEAČANA I DOLAZI NA ITAKU. B. ATENA PRETVARA
 ODISEJA U PROSJAKA. 398-402)

Jer jedino tako može skrovito promatrati što rade prosoci i potom ih savladati. Odisej u dijalogu s Atenom ističe:

"Sa tri stotine ja bih junaka mogo se boriti
 S pomoću, gospođo, tvojom, da pomažeš, milosno meni" (Homer
 Odiseja, isto, 390-391).

S druge strane, u velikoj pogibelji, u brodolomu, Odiseju pomažu i ine božice. Tako ga sigurne smrti spašava Leukoteja, bijela božica koja nakon olujnog mora donosi tišinu:

"Evo ti besmrtni veo, pod prsima njim se utegni,
 Pa nek te ne bude strah, nastradat ni poginut nećeš.
 A kad se rukama kopna već dotakneš, veo odveži
 Pa ga u iskričavo odbaci more od sebe" (Homer Odiseja, PETO
 PJEVANJE (Od 7. do 31. dana) SPILJA KALIPSINA. ČAMAC ODISEJEV.
 2. od 8. do 11. dana. Odisej gradi čamac. 346-349)

Leukoteja, a napose Atena prethode mnogim dobrim vilama, koje nalazimo u nizu bajki, gdje pomažu progonjenim akterima, a motiv pretvorbe u

prosjaka prisutan u velikom broju bajki, npr. u Grimmovoj verziji Pepeljuge. Ovaj motiv, koji je neodvojiv od mita, nalazimo na početku bajke:

"Pa neće valjda ta glupa guska sjediti s nama u sobi! – rekoše dvije maćehine kćeri. – Tko hoće kruha, mora ga i zaslužiti. Van sluškinjo! I pograbiše njezine lijepe haljine, navukoše na nju star sivi haljinac, a umjesto cipela dadoše joj drvene klompe" (Grimm 1994:49).

Isti motiv nalazimo i u Andersenovu Svinjaru, jer i on oblači dronjke:

"Ali on nije klonuo duhom. Ogaravio je lice crnom i smeđom bojom, natisnuo kapu duboko na čelo i zakucao caru na vrata. (...) I tako kraljević postane carskim svinjarem. Dadoše mu kukavnu komoricu, tamo kod svinjca, pa mu ondje valjalo i ostati" (Andersen 2001:117).

S druge strane, onaj često rabljeni motiv čarobnog štapića ili zlatne grančice naći ćemo u Odiseja. Naime božica Atena ga pretvara u svinjara dotaknuvši ga palicom:

"Tako reče Atena i njega palicom dirne,
 Naroza kožu mu krasnu na udima njegovim gipkim,
 Plavu mu uništi kosu sa glave i onda mu jošte
 Staroga starca kožu na udove na sve navuče.
 Njegove prekrasne oči Atena učini glupe,
 Traljave zatim krpe i košulje metne na njega" (Homer Odiseja, TRINAESTO PJEVANJE (33. dan (nastavak) do 35. dana) ODISEJ BRODI OD FEAČANA I DOLAZI NA ITAKU. B. ATENA PRETVARA ODISEJA U PROSJAKA, 429-434.

Možda je jedna od najpoznatijih vila koje su nalik Odisejevoj Ateni i djelovanju s negdašnjim čarobnim štapićem – čudesnom palicom, upravo kuma iz Perraultove Pepeljuge:

"Kuma izdube bundevu, ostavi samo koru i dodirne je svojim štapićem, a ona se smjesta pretvori u lijepu, pozlaćenu kočiju. (...) Vila odabere jednog od njih zbog njegove goleme brade i kad ga je takla, pretvori se on u golema kočijaša koji je imao jedne od najljepših brkova koje ste ikad vidjeli. Zatim joj kuma reče: Idi u vrt, naći ćeš šest guštera iza posude za zalijevanje cvijeća: donesi mi ih. – Tek što ih donijela, kuma ih pretvori u šest slugu koji se smjesta uspnu otraga na kočiju u svojim šarenim odijelima i postave se tako kao da cijelog života nisu ništa drugo radili" (Perrault 1993:31).

Motiv pretvorbe čovjeka u životinju i obrnuto čest je motiv u bajkama; na ovom mjestu istaknuli bismo to u Šumi Striborovoj Ivane Brlić-Mažuranić:

"Nasjekao dakle onaj momak drva i sjeo na panj, da počine, jer bijaše lijep zimski dan. Ali iz panja iziđe prednjega zmija i stade se umiljavati oko njega. Ono pak ne bijaše prava zmija, nego bijaše ljudska duša, radi grijeha izlobe ukleta, a mogao je osloboditi samo onaj, koji bi se s njom vjenčao" (Brlić-Mažuranić 1942a:60).

Zatim u braće Grimm u njihovu tekstu Ukleti kraljević i Čelik-Henrik:

"Ali nuto čuda: kako žaba tresnu o zid i pade na pod, ono se ondje umjesto žabe stvori kraljević lijepih i prijaznih očiju. On sada, po želji kralja, njezina oca, postade njezin drug i muž. On pripovjedi kako ga je začarala opaka vještica te ga nitko nije mogao izbaviti iz studenca nego samo ona, najmlađa kraljevna" (Grimm 1994:82), a u usporedbi s Odisejem i Odisejom, sastavni je dio djelovanja mita, što se očituje u epizodi s čarobnicom Kirkom koja je mornare pretvorila u svinje:

"Pošto im sve to dade, i ispiju oni, tad šibom

Ona udari njih i u svinjce pozatvara odmah.

T'jelo im bude svinjsko, i glava i čekinje i glas" (Homer Odiseja, DESETO PJEVANJE (33. dan. Nastavak) EOL. LESTRIGONCI. KIRKA B. KIRKA PRETVARA DRUGOVE ODISEJEVE U KRMKE I OPET IM VRAĆA PREDASŃJI LIK. 237-239).

Na kraju, Atena kao kasnije dobre vile, kako smo istaknuli, prati Odiseja do samog završetka, odnosno dohvaćanja pravednosti. Ona ga štiti, i ne dopušta krvoproliće na Itaci:

"Da tad ne bude kći egidonoše Zeusa Atena

Viknula glasno i sav umirila narod veleći:

"Dajte se, Itaćani, okanite strašnoga boja,

Pa se bez krvi brže razidite kućama svojim!" (Homer Odiseja, DVADESET ČETVRTO PJEVANJE 41. dan (nastavak)) UMIR. 11. Posljednja bitka. Atena utvrđuje mir. 529-532).

Kažnjavanje prosaca, koje je bilo žestoko,⁴ možda pretjerano (ali opravdano, jer su radili o glavi i Telemahu i Odiseju, želeći Penelopu unatoč

⁴ "Onda im besjedu počne Odisej, divni stradalac:

"Prijatelji o j mihi, sad i ja bih rekao nama,

U guste prosce koplja da bacimo, koji nas žele

živom mužu), a očituje se u kažnjavanju zla, motiv koji nalazimo u nizu srednjovjekovnih bajki, koje su do nas došle raznim preradbama. U hrvatskoj usmenoj priči *Dvanaestoro braće* opaki kralj biva kažnjen smrću u vreloom mlijeku:

"Sad kralj skoči unutra, a konj baca komadić po komadić ognja, da je tako bilo vruće da je kralj unutra skapao" (usp. Bošković-Stulli 1963:132).

Osobito je taj motiv naglašen u braće Grimm, gdje se zlo kažnjava strašnim kaznama (u Snjeguljici):

"Tek što je stupila na one dvore, prepoznala Snjeguljicu te se zaprepasti: riječ joj u grlu zape, ostade ona kao skamenjena. Naposljetku se pribra i htjede pobjeći, ali je dohvatiše: kliještima donesoše užarene željezne papuče, staviše ih preda nju, a ona ih morade nazuti i u njima plesati, i tako je plesala sve dok nije mrtva na zemlju pala" (Grimm 1994:18)

i njihovoj varijanti Pepeljuge:

"Kad su mladenci krenuli u crkvu, išla im s desne strane maćehina starija kći, a s lijeve mlađa – i tada golubice isključivaše svakoj jedno oko. A onda kad su izlazili, nalazila se starija maćehina kći s lijeve strane, a mlađa s desne – i tad im golubice isključivaše i drugo oko. I tako podle maćehine kćeri bijahu za svoju zlobu i podmuklost kažnjene sljepoćom za sav ostatak života" (Grimm 1994:59).

Konačno, motiv prepoznavanja koji je tako snažno naglašen u Odiseji da ga možemo istaknuti kao arhetip, nalazi odraza i u mnogim bajkama. Motiv prepoznavanja ističemo zbog njegova presudna značenja za tijek razrješenja radnje – i u Odiseji i kod mnogih bajki. Motiv cipelice, tipičan motiv prepoznavanja, nalazimo u mnogim europskim tradicijama. U Odiseja je to motiv prepoznavanja - ožiljak od ranjena veptra koji mu je ozlijedio bedro:

"Starica spustivši ruke požiljak Odiseju primi

Pa ga taknuvši pozna i odmah ispusti nogu;

Goljen u kotao padne, i kotao mjedeni zvekne" (Homer Odiseja, DEVETNAESTO PJEVANJE. (39. dan. Kasno uveče.) A. PENELOPA NAREĐUJE DA SE PROSJAKU NOGE OPERU 467-469).

Ubiti nakon sviju bezakonja predašnjih svojih."

Tako im reče, i oni tad oštra izmetnu koplja

Pravo smjerajuć svi; Demoptolema ubi Odisej,

A Eurijada zgodí Telemah, a Elata svinjar,

A Pisandra ubi govedar izmetnuv koplje." (Homer 2003:420).

Dvadeset drugo pjevanje (40. Dan. Nastavak) Ubijanje prosaca., 261-268

Motiv prepoznavanja je čest u bajkama, naročito motiv cipelice. Tako Bettelheim ističući podrijetlo Pepeljuge najprije ga stavlja izvan konteksta antičke književnosti i podrijetla (usp. Bettelheim 2004:204). No, s druge strane u bilješci tvrdi kako se lijepe cipelice spominju u Egiptu u trećem stoljeću, ali i kasnije u rimskog cara Dioklecijana (Ibid.). Motiv cipelice, pa onda i prepoznavanja pronaći ćemo u Perraulta:

"On pozove Pepeljugu da sjedne i kad joj je papučicu približio nozi, vidio je da će je ona bez muke obuti: pristajala joj kao salivena. Sestre se silno začudiše, ali začudiše se još više kad je Pepeljuga izvadila iz džepa drugu papučicu i obula je" (Perrault 1993:24). Kod braće Grimm nalazimo ponešto drugačije obrađen isti motiv,⁵ koji je javlja i u našoj izvornoj usmenoj priči *Maćuba i pasterka*⁶ i na koji upozorava već Jagić u svojoj *Historiji naroda hrvatskoga i srbskoga* (Usp. Jagić 1953).

U mnogim primjerima naći ćemo ostatke pravog mita, npr. mita o Edipu u Snjeguljici:

"Vodi tu malu u šumu, da je moje oči ne vide!. Ubij je ondje i donesi mi u dokaz

Njezinu jetru i pluća!

Lovac poslušao te odvede djevojčicu u šumu. Ali, kad je onamo došao i potegao lovački nož da izvrši okrutnu zapovijed i da Snjeguljici probode nedužno srce, djevojčica

briznu u plač i zajada, moleći lovca:

-Ah smiluj mi se, dragi lovče, i poštedi mi život! Obećavam da ću ostati u šumi, u

Divljini, i nikad se neću vratiti na dvore.

Bila je tako lijepa u svome jadu, te se lovcu sažalila onako uplakana.

-Neka ti bude: bježi onda, jedno dijete!" (Grimm 1994:8)

Ili u pripovijetci Oca ubit mater obljubit⁷, ali i preslikane postupke pojedinih junaka, kao što je to primjer Odiseja i njegova sina Telemaha, koji su u svom "hodu po mukama" kaznili zlo i sačuvali dom i obitelj.

⁵ "On joj pruži zlatnu cipelicu, a ona sjede na klupicu, izvuče nogu iz teške drvene klompe i stavi je u zlatnu: pristajala joj je kao salivena" (Grimm 1994:58).

⁶ "Ide glet, najde divojku i proba ji cipeliš i najlepše ji je prav bil. Onda veli: - Ti se budeš ve ženila i moja budeš" (Bošković-Stulli 1963:106).

⁷ Koju je Maja Bošković-Stulli zapisala u Vraniku u Lici (kraj Lovinca) 1955., a koju je kazivala Matija Pešut.

ZAKLJUČAK

U radu nam je bila namjera ukazati na niz dodirnih točaka antičkog junaka, njegova lutanja do Itake te djelovanja junaka bajki, što je i vidljivo iz niza primjera koji su istaknuti u tekstu. S druge strane je naglašena i strukturna zavisnosti starih i prerađenih bajki (pa čak i umjetničkih) od strukture antičkog mita o Odiseju, odnosno obradi tog mita u Homerovoj Odiseji. Jedno od tih strukturnih uporišta su počeci u kojima je podvučen podređen položaj junaka, te prepreke do postizanja neke pravednosti. I na kraju, stabilna tendencija kažnjavanja zla, koju pratimo od Odisejeva kažnjavanja prosaca. Svakako da je bajka crpila iz različitih izvora i da dolazi iz različitih tradicija (i da je starija od antičke književnosti), ali i djelovanje antičkih junaka i antički mit uvelike je pridonio oblikovanju strukture bajke s tipičnim crtama hoda po mukama do dohvaćanja tražena dobra ili pravednosti. Tijekom srednjega vijeka popularni su bili tekstovi o junacima antičkih mitova, kao npr. Rumanac trojski, koji je poznat i u našim krajevima, a prema literaturi u slavenski svijet ulazi posredstvom hrvatske književnosti. Upravo u tom posredništvu između staroga i novoga vijeka, dakle srednjovjekovlju koje je integriralo iskustvo antike te ga prenijelo novovjekovlju, trebamo iščitati karakterne osobine Odiseja kao prototipa junaka bajke.

LITERATURA

- Andersen, Hans Christian. 2001. *Najljepše bajke i priče*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
- Beker, Miroslav. 1997. *Od Odiseja do Uliksa*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bettelheim, Bruno. 2004. *Smisao i značenje bajki*. Cres: Poduzetništvo Jakić.
- Bošković-Stulli, Maja, ur. 1963. *Narodne pripovijetke*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Brlić-Mažuranić, Ivana. 1942a. Šuma Striborova. U: *Priče iz davnine*, Ivana Brlić-Mažuranić. Zagreb: Knjižara Radoslava Horvata, str. 60-70.
- Brlić-Mažuranić, Ivana. 1942b. Ribar Palunko i njegova žena. U: *Priče iz davnine*, Ivana Brlić-Mažuranić. Zagreb: Knjižara Radoslava Horvata, str. 24-39.
- Čubelić, Tvrtko. 1970. *Narodne pripovijetke*. Čakovec: Zrinski.
- Grimm Braća. 1994. *Crvenkapica i druge priče*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
- Homer. 2003. *Odiseja*. (Preveo i protumačio Tomo Maretić; Pregledao i priredio Stjepan Ivšić). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Jagić, Vatroslav. 1953. Djela Vatroslava Jagića IV. Zagreb: JAZU.
- Katičić, Radoslav. 1995. Diomed na Jadranu. U: *Illiricum mythologicum*, Radoslav Katičić. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, str. 333-386.
- Lincoln, Bruce. 1999. *Theorizing Myth: Narrative, ideology and scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.

- Perrault, Charles. 1993. *Bajke*. Zagreb: Mladost.
- Zamarovsky, Vojtech. 2004. *Bogovi i junaci antičkih mitova*. Zagreb: ArTresor naklada.
- Žmegač, Viktor. 1998. Književni sustavi i književni pokreti (O nekim temeljnim kategorijama novije književnosti). U: *Uvod u književnost*, Zdenko Škreb i Ante Stamać. Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 499-525.

ODYSSEUS AS A PROTOTYPE OF FAIRYTALE HERO

ABSTRACT

Homer's epics had significant influence on the development of narratives. In literary history Homer's opus was regarded as the beginning of literature in European cultural realm. On the other hand, one of the most important literary characters in the Antiquity was "Odysseus – the one that starts an extraordinary sequence of literary heroes in the following centuries".

This paper deals with Odysseus' ordeals – from Troy to Ithaca, which influenced the formulation of paradigm of fairytale hero's actions. Ordeals are marked by obstacles that are placed by gods, and in fairytales those are typical actions of heroes who overcome obstacles in order to achieve justice or undo the wrong. The authors select the motives from the Odyssey that are integrated into the narrative structure of the fairytale. Those motives are based on mythological perception of life and world.

KEY WORDS: *myth, fairytale, hero, Odyssey*